

UOT 546.811.86.22

GaTe-Bi₂Te₃ SİSTEMİNDƏ FAZA TARAZLIĞI**M.H.Şahbazov, S.Ş.Zeynallı, E.M.Mustafayeva**

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
 AZ 1000 Bakı, Ü.Hacıbəyov küç.34; e-mail: adpu@azru.com

Fiziki-kimyəvi analiz metodları (DTA, MQA, RFA, eləcə də mikrobərkliyin təyini) vasitəsilə GaTe-Bi₂Te₃ sistemi tədqiq edilmiş, müəyyən olunmuşdur ki, sistem evtektik-kvazibinardır və evtektikanın tərkibi 65 mol % Bi₂Te₃, temperaturu 550 °C-dir. Hər iki başlanğıc komponentlər əsasında məhdud həllolma sahələri müəyyənləşdirilmişdir. Sistemin Bi₂Te₃ əsasında olan bərk məhlul ərintilərinin termoelektrik xassələri tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: bərk məhlul, evtektika, kvazibinar, likvidus, solidus.

Məlumdur ki, $A^{III}C^{VI}$ və $B_2^{VI}C^{VI}$ tipli birləşmələr kristallokimyəvi xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən kəskin fərqlənirlər. Lakin onların bir-biri ilə qarşılıqlı təsiri böyük əhəmiyyət kəsb edir. GaTe 835 °C əriyir və təbəqəli strukturlu olub monoklin kristallıq qəfəsə malikdir. Həmçinin onun heksaqonal modifikasiyası, qəfəs sabitləri: $a = 4.06 \text{ Å}^0$; $c = 16.96 \text{ Å}^0$; $Z = 4$ eV, fəza qrupu $P6_3/mmc$ müəyyən edilmişdir. Bu modifikasiya metastabildir və ancaq qeyri-tarazlıq şəraitində əmələ gəlir. Sıxlığı $5.44\text{--}5.9 \text{ q/sm}^3$ arasında dəyişir. GaTe çox yüksək termo.-e.h.q.-nə: 450 - 1000 mkv/dər malikdir. GaTe monokristalının xüsusi elektromüqaviməti $4 \cdot 10^2 \text{ om}\cdot\text{sm}$; E_g isə 1.67 eV-dur [1].

Bi₂Te₃ birləşməsi mürəkkəb zonalı

quruluşa malik olmaqla, defekt struktura malik yarımkəçirici olub, aşağı temperatur intervalında enerji çeviriciləri kimi termo elementlərin, termosoyuducuların və termogeneratorların hazırlanmasında geniş tətbiq olunur.

Stexiometrik tərkibli Bi₂Te₃ 585 °C açıq maksimumla əriyir və likvidus əyrisində maksimuma uyğun olmayaraq, Bi-un 0.065 at % artdığı tərəfə yerini dəyişir. Bi₂Te₃ heksaqonal sinqoniyada kristallaşır, qəfəs sabitləri: $a=4.3835 \text{ Å}^0$; $c=30.48 \text{ Å}^0$; sıxlığı 7.858 q/sm^3 ; mikrobərkliyi 94 kQ/mm^2 . Qadağan olunmuş zolağın eni 0.29 eV, termo-e.h.q.-si n-Bi₂Te₃ üçün 150-167 mkv/dər, istilikkeçirməsi $14.5 \cdot 10^{-3} \text{ vt/sm}\cdot\text{dər}$, yükdaşıyıcıların qatılığı isə $2.5 \cdot 10^{19} \text{ sm}^{-3}$ -dir[2,3].

TƏCRÜBİ HİSSƏ

GaTe-Bi₂Te₃ sisteminin ərintiləri havası 0.133 Pa təzyiqə qədər çıxarılmış kvars ampulada eyni zonalı sobada elementlərdən birbaşa sintez olunmuşdur. Sistemin başlanğıc liqaturları GaTe və Bi₂Te₃ : qallium xüsusi təmiz – 99.9998, bismut B-3, təmiz tellurdan (B-3 markalı) istifadə edilmişdir. GaTe-Bi₂Te₃ sistemini tədqiq etmək üçün müxtəlif tərkibli ərintilər sintez olunmuşdur. Alınmış ərintilər termiki emal edilmişdir. Sistemin homogenləşdirilmiş ərintiləri fiziki-kimyəvi analizin kompleks metodlarının köməyi ilə tədqiq edilmişdir. Differensial-termiki analiz NTR-73 markalı alçaq tezlikli termografda aparılmışdır. Ərintilərin qızma

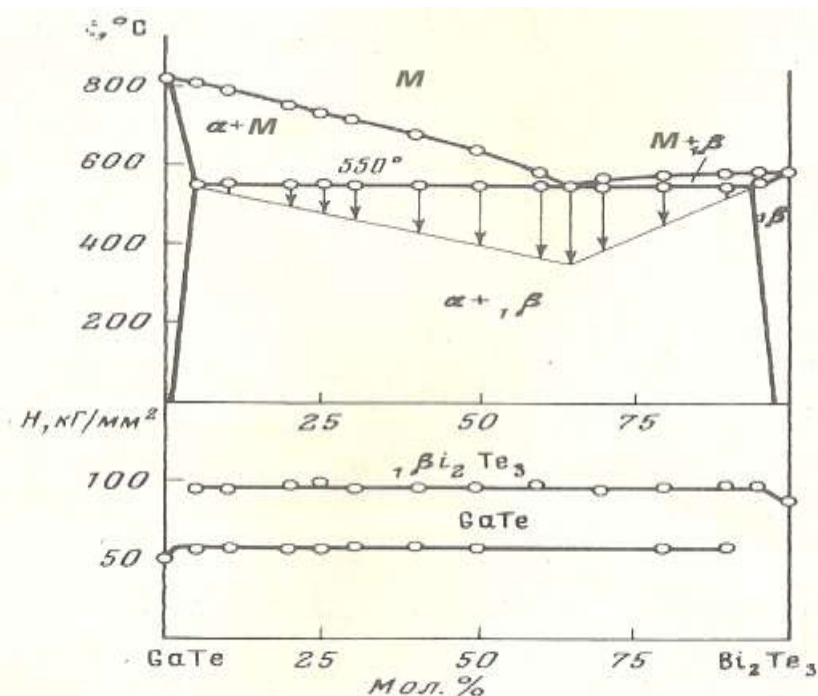
sürəti 10 dər/dəq olmuş və etalon olaraq Al₂O₃ götürülmüşdür. Mikroquruluş analizi MİM-8 mikroskopunda aparılmış və ərintilərdə faza sərhəddini təyin etmək üçün aşılavıcı olaraq HNO₃:CH₃COOH =1:1 qarışığından istifadə olunmuşdur. GaTe-la zəngin olan ərintilər tutqun boz, Bi₂Te₃ – ün artması ilə parlaq işıqlı olur. Ərintilərin rentgenfaza analizi DRON – 3 rentgen difraktometrində, CuK α - şüalanmasından və Ni-süzgəcindən istifadə olunmaqla ölçülmüşdür. Mikrobərklik PMT-3 metalloqrafik cihazda aparılmışdır. Xüsusi çəki piknometrik üsulla, doldurucu toluol olmaqla ölçülmüşdür.

NƏTİCƏLƏR VƏ ONLARIN MÜZAKİRƏSİ

GaTe-Bi₂Te₃ sistemində alınmış müxtəlif tərkibli ərintilər havaya, suya və üzvi həlledicilərə qarşı davamlıdır. Mineral turşular (HCl, H₂SO₄, HNO₃) və qələvilər (NaOH, KOH) onları parçalayır.

Ərintilərin qızma və soyuma ayrılərində iki effektin alınması, sistemin likvidus və solidusunu xarakterizə edir. Mikrostruktur tədqiqat Bi₂Te₃-ün 10-50 mol % qatılığında ərintilərin iki fazalı: aşağıda parlaq işıqlı Bi₂Te₃, yuxarıda tutqun boz GaTe uyğundur. Sistemdə evtektika bismut telluridə tərəf yerini dəyişir. Qrafiki metodla (Tamman üçbucağının

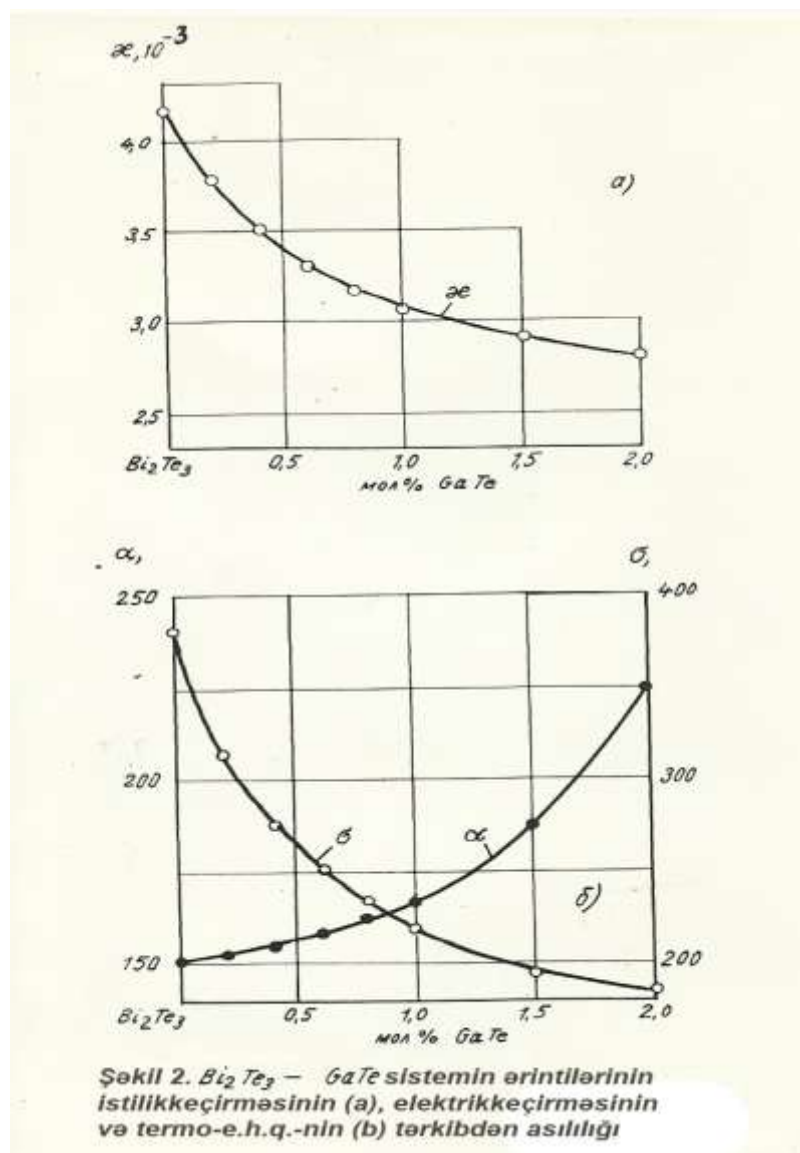
qurulması) evtektikanın tərkibinin 65 mol% Bi₂Te₃ müəyyənləşdirilmişdir. Mikrobərkliyin ölçülməsilə iki kəmiyyət: tutqun boz faza (GaTe) 65-75 kQ/mm² və parlaq işıqlı faza (Bi₂Te₃) 95-106 kQ/mm² alınmışdır. Bi₂Te₃-də mikrobərkliyin qiymətinin tərkibdən asılı olaraq 95 kQ/mm² – 106 kQ/mm² artması, onda GaTe-un həll olmasını, bərk məhlulun alınmasını göstərir. Bunu rentgenfaza analizi də təsdiq edir. Bu tədqiqatların nəticəsində GaTe-Bi₂Te₃ sisteminin hal diaqramı və hal diaqramının Bi₂Te₃ tərəfdən hissəsi qurulmuşdur (şəkil 1).

Şəkil 1. GaTe – Bi₂Te₃ sisteminin hal diaqramı

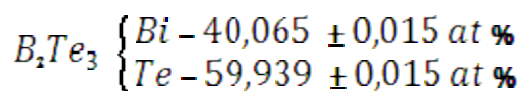
GaTe – Bi₂Te₃ sisteminin hal diaqramı kvazibinar, evtektik tipli, məhdud həllolma sahəsinə (Bi₂Te₃ əsasında 3 mol % GaTe qədər) malikdir. Sistemində Bi₂Te₃ tərəfdən kiçik faizlərdə (0.2; 0.4; 0.6; 0.8; 1.0; 1.5 və 2.0 mol% GaTe) ərintiləri ayrıca sintez olunmuş və termoelektrik xassələri, ərintilər xüsusi həndəsi formaya (D = 4-6 mm, l = 8-10 mm) salınaraq ölçülmüşdür. Ərintilərin termo.-e.h.q.-sinin, istilikkeçirməsi və elektrikkeçirməsinin otaq temperaturunda

tərkibdən asılı olaraq dəyişməsi şəkil 2-də verilmişdir. Sistemdə bismutun qalliumla qismən əvəzlənməsi istilikkeçirmənin qiymətinin Bi₂Te₃-də $4.2 \cdot 10^{-4}$ vt/sm-dər və $380 \text{ om}^{-1} \cdot \text{sm}^{-1}$ olduğu halda, 2 mol % GaTe olan ərintidə $2.8 \cdot 10^{-4}$ vt/sm-dər və $185 \text{ om}^{-1} \cdot \text{sm}^{-1}$ qədər azalır. Termo.-e.h.q.-si tərkibdən asılı olaraq artır: Bi₂Te₃- də ~ 150 mkv/dər olduğu halda, 2 mol % GaTe olan nümunədə artaraq ~ 225 mkv/dər olur.

Bi_2Te_3 -ün özü kimi onun əsasında olan ərintilərdə p-tip keçiriciliyə malikdirlər. Bi_2Te_3 -ün GaTe -lə qismən əvəzlənməsi zamanı ərintilərin termo. – e.h.q. -nin temperatur asılılığı (ölçmə otaq temperaturundan 620 K qədər aparılmışdır) göstərir ki, 350 – 400 K əvvəlcə azalır, temperaturun artması ilə sonradan artır. Bu anomaliya istilikkeçirmənin temperatur asılılığında da özünü göstərir. Belə ki, ərintilərin istilik-keçirmələri

500 K qədər artaraq maksimuma çatır, sonra temperaturun artması ilə kəskin azalmağa doğru gedir. Termo.–e.h.q.–də elektrik keçirmədə və istilikkeçirmədə 350–450 K-də ki bu anomaliya Bi_2Te_3 -ün tərkibinin stexiometriyadan kənara çıxması ilə izah olunur. [4].

ƏDƏBİYYAT

1. Медведева З.С. Халькогениды элементов III Б подгруппы периодической системы. М.: Наука. 1968. 315 с.

// Медведева З.С. Халкогениді елементів III Б підгрупи періодическої системи. М.: Наука. 1968.315с.

2. Гольцман Б.М. и др. Полупроводниковые термоэлектрические материалы на основе Bi₂Te₃. М.: Наука. 1972. 334 с.

// Гольцман Б.М. и др. Полупроводниковые термоэлектрические материалы на основе Bi₂Te₃. М.: Наука. 1972. 334 с.

3. Исмаилов Ф.И., Алиев Ф.Г., Шахбазов М.Г. Влияние содержания элемента Ег на физико-химические свойства твердых растворов (Bi₂Sb₅Se₃Te₆) n-типа. X Меж-

дународное Курнаковское совещание по физико-химическому анализу. Самара. 2013. 342 с.

// Исмаилов Ф.И., Алиев Ф.Г., Шахбазов М.Г. Влияние содержания элемента Ег на физико-химические свойства твердых растворов (Bi₂Sb₅Se₃Te₆) n-типа. X Международное Курнаковское совещание по физико-химическому анализу. Самара. 2013. 342 с.

4. Offergeld G., Van Cakenberghe J. // J.Phys. Chem. 1959.11.310.

ФАЗОВЫЕ РАВНОВЕСИЯ В СИСТЕМЕ GaTe-Bi₂Te₃

М.Г.Шахбазов, С.Ш.Зейналлы, Э.М.Мустафаева

Физико-химическими методами анализа исследована система GaTe-Bi₂Te₃. Установлено, что система является квазибинарной эвтектического типа. Состав эвтектики 65 мол % Bi₂Te₃, температура 550 °С. На основе исходных компонентов выявлены области ограниченной растворимости. Исследованы термоэлектрические свойства сплавов на основе Bi₂Te₃.

Ключевые слова: твердые растворы, эвтектика, квазибинарный, ликвидус, солидус.

PHASE EQUILIBRIUMS IN GaTe-Bi₂Te₃ SYSTEM

M.G.Shahbazov, S.Sh.Zeynally, E.M.Mustafayeva

The use of physical-chemical methods of analysis made it possible to examine GaTe-Bi₂Te₃ system. It found that the system is quasi-binary of eutectic type. Composition of eutectics is 65 mol% Bi₂Te₃, temperature 550 °C. Areas of restricted solubility have been identified on the basis of source data. Thermoelectric properties of alloys on Bi₂Te₃ basis analysed.

Keywords: solid solutions, eutectics, quasi-binary, liquidus, solidus.

Redaksiyaya daxil olub 01.06.2014.

